

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI KOGNITIV METAFORALAR VA MADANIY SEMANTIKA QIYOSIY TAHLILI

Elmirzayeva Maftuna Dusmurodovna

Karshi State University, Foreign language faculty

Teacher of Practical English department

Baxtiyorova Barchinoy Otabek qizi

Student of Karshi State University, Foreign language faculty

email:bakhtiyarovabarchin@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14524814>

Annotatsiya

Ushbu maqola kognitiv metafora nazariyasining (KMN) tilshunoslikdagi ahamiyatini o'rganadi va uning ingliz va o'zbek tillaridagi madaniy semantikaga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qiladi. Lakoff va Jonsonning KMNGa oid qarashlariga ko'ra, metaforalar faqat til vositasi emas, balki inson tafakkuri va idrokini shakllantiruvchi asosiy elementdir. Ushbu tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi metaforik ifodalar qiyosiy jihatdan ko'rib chiqiladi, ularning umumiy va madaniy jihatdan o'ziga xos tomonlari yoritiladi.

Ka'lit so'zlar: kognitiv lingvistika, Metaforik tahlil, Semantik struktura, Madaniy tafovutlar, Metaforalar qiyosi, Madaniyat va tilshunoslik, Metafora nazariyasi, Kognitiv jarayonlar, O'zaro madaniy ta'sir, Til va semantik o'xshashliklar

Metaforalar inson tafakkuri va tili o'rtasidagi murakkab aloqani ochib beruvchi muhim lingvistik vositalardan biri hisoblanadi. Metaforalar nafaqat tildagi ifoda vositasi, balki inson tafakkuri va dunyoqarashini aks ettiruvchi kognitiv vosita sifatida ham ahamiyatga ega. Kognitiv Metafora Nazariyasi (Cognitive Metaphor Theory, CMT) Jorj Lakoff va Mark Jonson tomonidan ilgari surilgan va bu nazariya metaforalarning faqat lingvistik birlik emasligini, balki insonning murakkab kognitiv jarayonlariga asoslanganligini ta'kidlaydi. Bu nazariya insonning abstrakt va murakkab tushunchalarni tushunishda, ularni konkret va tanish tajribalar orqali izohlashga yordam berishini ko'rsatadi.

Ingliz va o'zbek tillari o'ziga xos madaniy va lingvistik xususiyatlarga ega bo'lib, bu tillardagi metaforalarning shakllanishi va qo'llanishida o'ziga xos madaniy qadriyatlar va urf-odatlar muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilida metaforalar ko'pincha individualizm va maqsadga erishish kabi qadriyatlarni aks ettirsa, o'zbek tilidagi metaforalar jamoaviylik va ijtimoiy qadriyatlarni ko'proq ta'kidlaydi. Masalan, ingliz tilidagi "Time is money" (Vaqt bu pul) metaforasi vaqtni iqtisodiy resurs sifatida talqin qilsa, o'zbek tilidagi "Oltin odam" (oltin kishi) metaforasi insonning ma'naviy va ijtimoiy qadriyatlarini yuksak baholaydi. "The essence of

metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another.

Metaforalarning ilmiy tahlili. Jorj Lakoff va Mark Jonson o'zlarining mashhur "Metaphors We Live By" asarida metaforalar faqat adabiy vosita emasligini, balki inson tafakkurining fundamental qismi ekanligini ko'rsatadilar. Ularning fikricha, "hayot bu sayohat" kabi universal metaforalar ko'plab tillar va madaniyatlarda uchraydi, lekin har bir madaniyat o'ziga xos ko'rinishda uni o'zlashtiradi. Masalan, ingliz tilida "moving forward" (oldinga harakat qilish) kabi ifodalar individual taraqqiyot va maqsadga yo'naltirilganlikni ta'kidlasa, o'zbek tilida "hayot karvon kabi" (hayot karvoni) kabi metaforalar ijtimoiy hamkorlik va hayotning oqimiga bo'ysunish fikrini aks ettiradi. "Metaphors are based on our bodily experiences and are shaped by our cultural contexts."

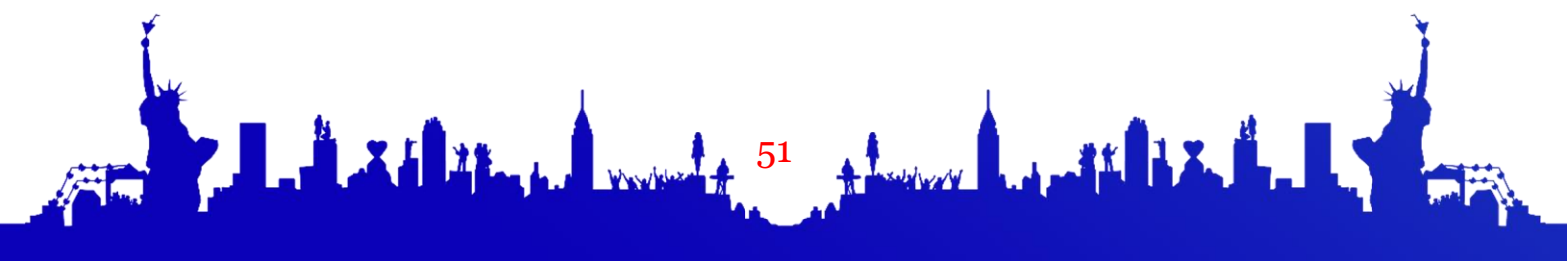
Ferdinand de Sossyur til va madaniyat o'rtasidagi aloqani tushunishda tilni belgilarning tizimi sifatida talqin qilgan. U metaforalarning tilda aks etishini ijtimoiy va madaniy semantika orqali tahlil qilish mumkinligini ta'kidlaydi. Metaforalar madaniyatni tilda ifoda etuvchi belgilar tizimining bir qismi sifatida til va tafakkur orasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi.

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi: Leksik-semantik tahlil bu ingliz va o'zbek tillaridagi metaforik iboralar tahlil qilinib, ularning semantik strukturalari o'rganildi. Bu usul yordamida ingliz va o'zbek tillaridagi metaforik iboralar tahlil qilinadi. Leksik-semantik tahlil so'zlarning ma'no tuzilishini o'rganish orqali ularning asosiy va ko'chma (metaforik) ma'nolarini aniqlaydi.

Tadqiqot jarayonida: Metaforik iboralar tanlab olinadi va ularning semantik strukturalari (ya'ni, qaysi kontekstda qanday ma'no anglatishi) tekshiriladi. Metaforalarning asosiy ma'nosi va ko'chma ma'nosi ajratib ko'rsatiladi.

Masalan: "Heart of stone" (to'nka yurak) metaforasi ingliz tilida sovuq, befarq insonni tasvirlasa, uning o'zbek tilidagi mos tushunchasi ham shunga o'xshash tuzilishga ega.

Qiyosiy tahlil: Har ikki tildagi metaforalar qiyoslanib, ularning madaniy kontekstdagi farqlari va umumiyliklari aniqlangan. Bu usul yordamida ingliz va o'zbek tillaridagi metaforalar qiyoslanib, ularning. Umumiyliklari: Har ikki tilda ham o'xshash metaforik tasvirlar mavjud bo'lsa (masalan, "ko'z yoshi daryo bo'ldi" – "cry a river"), bu madaniy va universal tushunchalarni ko'rsatadi. Farqlari: Ba'zi metaforalar faqat bir tilda yoki madaniyatda uchrashi mumkin, chunki ular madaniy va tarixiy qadriyatlarga asoslangan bo'ladi.

Masalan: O'zbek tilidagi "Oltin qo'l" iborasi ishbilarmon, mohir odamni anglatadi, ingliz tilida esa "Golden hands" iborasi ko'proq "mahoratli qo'l mehnati" uchun ishlatiladi.

Matnli korpus tahlili: Ingliz va o'zbek tillaridagi yozma va og'zaki matnlar asosida metaforik iboralar to'plandi va tahlil qilindi. Bu usulda yozma va og'zaki matnlardan (kitoblar, maqolalar, nutqlar, suhbatlar va boshqalar) metaforik iboralar to'planib tahlil qilinadi. Ingliz va o'zbek tillarida keng qo'llanadigan metaforalar aniqlanadi va ularning kontekstdagi ishlatilish xususiyatlari tekshiriladi.

Bunda kompyuter yordamida korpus dasturlari qo'llanilishi mumkin, masalan, matn tahlili uchun "WordSmith Tools" yoki "AntConc" dasturlari ishlatiladi. Natija: To'plangan iboralar tadqiqot uchun ma'lumot bazasini hosil qiladi.

Intervyu va so'rovnoma: Har ikki madaniyat vakillaridan metaforalarning ishlatilishiga oid ma'lumotlar olindi. Bu usul yordamida har ikki tilda so'zlashuvchi vakillardan metaforalarning ishlatilishi va tushunilishiga oid ma'lumotlar yig'iladi:

Intervyu: Madaniyat vakillari bilan individual suhbatlar o'tkazilib, metaforalar qaysi kontekstlarda qanday ma'no berishini tushuntirib berishlari so'raladi.

So'rovnoma: Kengroq guruhdan yozma shaklda ma'lumot yig'iladi. So'rovnomada bir xil metaforalarga oid savollar beriladi va ularning tushunilishi o'rganiladi.

Masalan: "Head in the clouds" metaforasi ingliz tilida «haqiqatdan uzoq, xayolparast» ma'nosini beradi, ammo bu ibora o'zbek tilida boshqa ma'noda tushunilishi mumkin. Respondentlarning javoblari bu farqlarni aniqlashga yordam beradi. Bu usullar birgalikda tadqiqotning ishonchliligini va aniqligini ta'minlaydi, chunki har bir metod turli jihatlarni yoritishga xizmat qiladi. Leksik-semantik va qiyosiy tahlillar nazariy qismni mustahkamlasa, matnli korpus tahlili va intervyu-so'rovnomalarni amaliy dalillarga asoslangan natijalarni beradi.

Tadqiqot natijalari

Kognitiv metaforalar inson tafakkurining asosiy qismi bo'lib, ular turli madaniyatlarda dunyoni tushunish va tasvirlash usullarini aks ettiradi. Quyida ingliz va o'zbek tillarida kognitiv metaforalarning tahlili va madaniy farqlari batafsil tushuntiriladi. Ingliz tilidagi kognitiv metaforalar vaqtning metaforik ifodasi: Ingliz tilida vaqtni moddiy resurs sifatida tasvirlash keng tarqalgan. Bu metafora kapitalistik jamiyatlarda vaqtning iqtisodiy ahamiyati katta ekanligini ko'rsatadi. Metaforalarda vaqt boylikka tenglashtiriladi: Misollar: "Time is money" – Vaqt pulga o'xshaydi, uni behuda sarflab bo'lmaydi. "Don't waste your

time" – Vaqtni isrof qilish – pulni isrof qilishga teng, chunki vaqtning qadri bor va u qayta tiklanmaydi.

Hayot va harakat metaforalari: Ingliz tilida hayot safar yoki yo'l sifatida tasvirlanadi. Bu metafora shaxsning individual harakati, oldinga intilishi va o'sishini aks ettiradi.

"Life is a journey" – Hayot uzoq safarga o'xshaydi, unda maqsadlar va yo'nalishlar bor. "I'm moving forward" – Hayotda oldinga siljish taraqqiyot va muvaffaqiyat ramzi hisoblanadi. Bu metaforalarda dinamik harakat va individualizm markaziy o'rin tutadi. Har bir kishi o'z "safari"ni o'zi belgilaydi va muvaffaqiyatga erishishda o'z yo'lidan boradi.

O'zbek tilidagi kognitiv metaforalar. O'zbek tilida vaqtning metaforik tasviri uning qadrini va ehtiyotkorlik bilan ishlatishni ta'kidlaydi. Vaqt qimmatbaho boylik yoki qadriyatlarga tenglashtiriladi: "Vaqt oltindan qimmat" – Vaqtning qadrini bilish kerak, chunki u oltindan ham qimmatliroq.

"Vaqtni boy bermang" – Vaqtni behuda o'tkazmaslik nasihat sifatida ishlatiladi. Bu metaforalar o'zbek madaniyatida vaqtni ehtiyotkorlik bilan sarflash, uni behuda o'tkazmaslik juda muhim ekanligini ko'rsatadi. Vaqtning qadri ko'proq jamoaviy qadriyatlar va shaxsning jamiyat oldidagi mas'uliyati bilan bog'liq. Ijtimoiy mavqe va hurmat: O'zbek tilida inson qadr-qimmati va hurmat oltin yoki boshqa qimmatbaho narsalar bilan taqqoslanadi:

"Oltin odam" – Juda yaxshi, qadrli, hurmatli inson.

"Oltin so'z" – Og'ir va donishmandona gap, ya'ni katta ahamiyatga ega so'z.

Bu metaforalar o'zbek jamiyatida inson qadri va hurmatiga katta urg'u berilishini ko'rsatadi. Shaxsning qiymati jamoa oldidagi o'rni va hurmati bilan o'lchanadi.

Universal va madaniy farqlar

Umumiyliklar

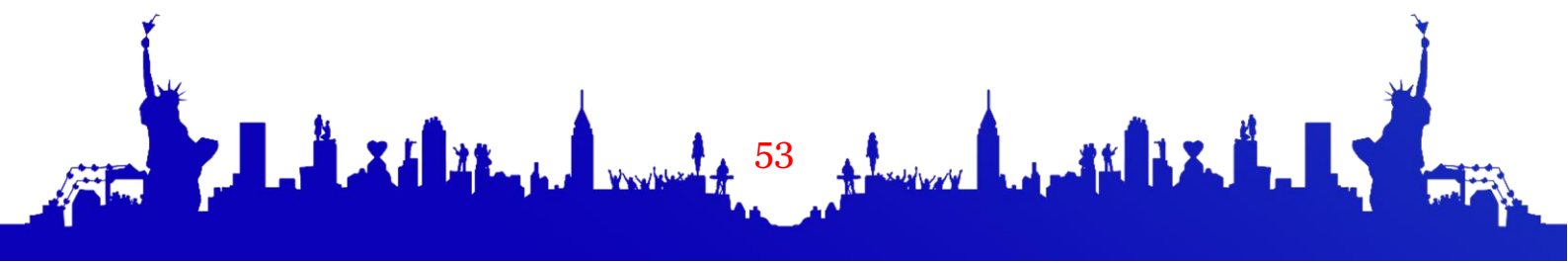
Ingliz va o'zbek tillarida hayotni safar sifatida tasvirlash umumiydir:

"Life is a journey" (inglizcha)

"Hayot safar" (o'zbekcha)

Bu metafora shuni ko'rsatadiki, hayot butun insoniyat uchun dinamik, rivojlanish va o'zgarish jarayoni sifatida qabul qilinadi. Har bir inson o'z yo'lidan boradi va maqsad sari harakat qiladi.

Madaniy farqlar.

1. Individualizm va jamoaviylik: Ingliz tilida individual muvaffaqiyat va shaxsiy intilishlar asosiy o'ringa qo'yiladi. Masalan: "Climb the ladder of success" – muvaffaqiyat zinapoyasidan ko'tarilish.

O'zbek tilida esa jamoaviy birlik va ijtimoiy qadriyatlar muhim. Inson qadri uning jamoatdagi o'rni va boshqalar bilan munosabatlari orqali belgilanadi.

2. Vaqtning qiymati: Ingliz tilida vaqt iqtisodiy resurs sifatida ko'riladi. Vaqt – pul va samaradorlik bilan bog'lanadi. O'zbek tilida vaqtning qadri nasihat va qadriyatlarga hurmat bilan bog'lanadi. Vaqtni boy bermaslik nasihat sifatida ishlatiladi.

Tadqiqot natijalari kognitiv metaforalar va madaniy semantika o'rtasidagi murakkab aloqani ochib berdi. Ingliz tilida metaforalar ko'proq individualizm va samaradorlikni aks ettirsa, o'zbek tilida ijtimoiy qadriyatlar va birlikni ifodalaydi. Bu esa har ikki tildagi madaniy dunyoqarash o'rtasidagi farqlarni ko'rsatadi. Shuningdek, universal metaforalar orqali har ikkala madaniyat vakillari o'rtasida umumiylikni topish imkoniyati mavjud.

Tadqiqot kognitiv metaforalar orqali madaniyatlarning o'ziga xos dunyoqarashlarini aks ettirdi. Ingliz tilidagi metaforalar individualizm, samaradorlik va o'z-o'zini rivojlantirishni ta'kidlagan holda, o'zbek tilidagi metaforalar ijtimoiy birlik, inson qadri va jamiyatdagi hamjihatlikni ifodalaydi. Biroq, universal metaforalar (masalan, "hayot safar") bu ikki madaniyat vakillari o'rtasida umumiylik mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa turli madaniyat vakillarining dunyoni tushunishi o'rtasida muayyan o'xshashlik va bog'liqlik borligini tasdiqlaydi.

Xulosa

Kognitiv Metafora Nazariyasi madaniyat va til o'rtasidagi murakkab va o'zaro bog'liq munosabatlarni o'rganishda muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Ushbu nazariya metaforalarni faqat til hodisasi sifatida emas, balki inson tafakkuri va dunyoqarashining aksidir, deb talqin qiladi. Metaforalar orqali madaniyat vakillari dunyoni qanday tushunishlari va uni qanday talqin qilishlari ochib beriladi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi metaforalarning qiyosiy tahlili inson tafakkurining universallik va madaniy o'ziga xoslik jihatlarini o'rganish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ingliz tilida metaforalar individualizm, samaradorlik va shaxsiy muvaffaqiyat kabi qadriyatlarni aks ettirsa, o'zbek tilida ular jamoaviy birlik, inson qadri va ijtimoiy hamjihatlik kabi madaniy tushunchalarni yoritadi. Bu tahlil turli madaniyatlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va jamiyatdagi ustuvorliklarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lib, tarjima sohasida metaforik iboralarni to'g'ri tushunish va ularning madaniy kontekstini hisobga olish imkonini beradi. Metaforalarni bevosita tarjima qilish ko'pincha noto'g'ri talqinlarga olib kelishi mumkin, shu sababli bu boradagi izlanishlar tarjimonlar uchun muhim yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari, madaniyatlararo muloqot sohasida metaforalarni tahlil qilish turli madaniyat vakillari o'rtasidagi tushunmovchiliklarni kamaytirishga yordam beradi va bir-birining qadriyatlarini yaxshiroq anglash imkonini yaratadi. Metaforalar orqali jamiyatning ichki ma'naviy dunyosi, qadriyatlari va tajribalari ifodalanadi, bu esa muloqot jarayonini samaraliroq qiladi. Shuningdek, ushbu tadqiqot lingvistik izlanishlar sohasida ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Metaforalarni o'rganish orqali inson tafakkurining til orqali qanday ifodalanishi va madaniyat bilan uzviy bog'liqligi chuqurroq tadqiq qilinadi. Turli tillardagi metaforalarning o'xshash va farqli jihatlarini tahlil qilish global miqyosda insoniyat tafakkurining umumiyliklarini hamda madaniy xususiyatlarini o'rganishga asos bo'ladi. Umuman olganda, kognitiv metafora nazariyasiga asoslangan bu tadqiqot madaniyat va tafakkur o'rtasidagi aloqani oydinlashtirishda, tarjima amaliyotini takomillashtirishda, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda va lingvistik tadqiqotlarda yangi istiqbollar ochadi. Bu esa turli tillar va madaniyatlar vakillarining bir-birini yaxshiroq tushunishiga, madaniy xilma-xillikni qadrlashga va global hamjihatlikka xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Uzbek Linguistics Institute. (2022). *O'zbek tili va madaniy semantika*. Tashkent: Fan Nashriyoti.

